

הרב יעקב הילדסהיים

תוקפה ההלכתי של 'ועדת העיזבונות'

שאלה

במדינה ישנה ועדה שנקראת 'ועדת העיזבונות'. פעילותה מבוססת על ריכוז כספים של אנשים מכל העולם שנפטרו והועידו את כספם לטובת המדינה באמצעות חלוקה לעמותות. הכסף מרוכז אצל האפוטרופוס הכללי, ומשם לפי המלצת הוועדה הכסף מועבר לעמותות המבקשות אותו, דרך משרדי הממשלה השייכים לתחום של העמותות הנתמכות. כל עמותה המעוניינת בתמיכה מגישה בקשה, והוועדה בוחנת את הבקשה מצדדים שונים ומחליטה האם וכמה לתמוך בה. התורה קובעת לנו דיני ירושה, וכדי לקבוע שהכסף ילך למקום אחר יש צורך להשתמש בלשון נתינת מתנה שתחול רגע לפני הפטירה. ככל הנראה אין טפסים מסודרים ומנוסחים כראוי, ובטח שלא בדקדוק ההלכתי הנצרך. אם כן נשאלת השאלה:

א. האם יש תוקף הלכתי לפעילות הוועדה? ואם לא, מה צריך לעשות כדי לתקן את העניין? (בהנחה שתהיה לנו אפשרות מעשית לתקן).

ב. האם יש היתר לעמותות להיתמך מכספים אלו?

מדובר בסכומים עצומים של עשרות מיליוני ₪ בשנה למאות עמותות, והשאלה היא: איך יש להתייחס לכך מבחינה הלכתית?

תשובה

יש להקדים שאם מדובר בנפטרים שאינם בני ברית, אין שאלה ממונית ביחס לכסף, והרי זה מותר לגמרי, וזאת ע"פ פסק 'פעמוני זהב'¹ שבגוי לא שייך האיסור להעביר נחלה מבנו. אמנם יש לדון מצד שאין ראוי לקבל צדקה מגויים, כפי שלמדו מהכתוב 'ביבוש קצירה תשברנה', כמובא בגמרא² ונפסק ב'שלחן ערוך'³. אבל בהנחה שהנידון הוא בכספי נפטרים בני ברית, יש לברר כמה נושאים: א. האם שייך כאן 'מתנה על מה שכתוב בתורה'? ב. האם 'דינא דמלכותא' מועיל לשנות דין ירושה? ג. האם יש תוקף לצוואות שנעשו שלא ע"פ דין תורה?

1. פעמוני זהב, חו"מ סי' רפג.
2. בבא בתרא י"ע"ב.
3. שו"ע, יו"ד סי' רנד סעי' א.

א. 'מתנה על מה שכתוב בתורה'

בעניין 'מתנה על מה שכתוב בתורה', לכאורה אין זה בהכרח נוגע לנידון זה, כיוון שרק אם אדם אומר בלשון 'ירושה' שפלוגי יירש, כשאין הוא ראוי לרשת, אז אין תוקף לדבריו, כמבואר ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' רפא סעי' א): 'אין אדם יכול להוריש מי שאינו ראוי ליורשו...'. אבל בנידוננו מדובר לפי הנראה באנשים שערכו צוואה אצל עו"ד, ובה הם נתנו או ייעדו את כספם לטובת המדינה. אם כן אין הסבת ה'ירושה' למי שאינו ראוי לרשת. אמנם ייתכן שהצוואה לא נוסחה באופן שיש לה תוקף ע"פ דין תורה, וכיוון שכך הרי כאילו אין צוואה, ואז הבנים או היורשים האחרים יזכו בכסף על פי דין תורה, ויהיה אסור להעביר את הכסף לרשותו של האפוטרופוס הכללי. במצב זה תעלינה השאלות שהעלה השואל באשר לתוקפה של ועדת העיזבונות ובאשר לאפשרות להסתייע מן הכספים הנמצאים שם. יש לדון בתחילה אם מנהג או 'דינא דמלכותא' מועילים לשנות דין ירושה של תורה, ואחר כך יש לדון לגבי צוואות שיש להן תוקף רק בערכאות ולא עפ"י דין תורה.

ב. תוקף מנהג או 'דינא דמלכותא' בעניין ירושה

הלכה פסוקה ברמ"א (שו"ע חו"מ סי' שסט סעי' יא):

הנושא אשה במקום שדיני עובדי כוכבים, ומתה אשתו, לא יוכל אבי אשתו או שאר יורשיה לומר כל הנושא אשה על דעת המנהג הוא נושא, ונדון הדבר בדיני עכו"ם דאם מתה יורשה בעלה או כדומה לזה, וליכא בזה משום דינא דמלכותא דלא אמרינן דינא דמלכותא אלא בדבר שיש בו הנאה למלך או שהוא לתקנת בני המדינה, אבל לא שיידונו בדיני עכו"ם, דאם כן בטלו כל דיני ישראל. וב'פתחי תשובה'⁴ הביא תשובת 'חתם סופר'⁵ בהקשר לאישה שפנתה לערכאות של עכו"ם, וסילקה בעלה מירושתו וחילקה נכסיה ליורשיה. ה'חתם סופר' דן שם אם הצוואה קיימת או לא. הרב השואל צידד לקיים צוואה זו, וה'חתם סופר' לעומת זאת האריך לסתור דבריו, 'והבעל יועמד חי בחלקו כפי חקי ומשפטי התורה'. בשו"ת רדב"ז (ח"ד סי' קכ) כתב על מי שרוצה להוציא מהיורש האמתי באמצעות ערכאות: ...הרי ענשו חמור יותר מן הגזל והעושק והחמס, כי כל אחד מאלו אפשר שיעשה תשובה כיון שיודעים שגזלו, אבל זה חושב שזכה בדין והוא לא זכה. ודומה לאותן כ"ד דברים שמעכבין את התשובה, ומלבד זה משפיל ומפיל חומת תורתינו... כמו כן נפסק ברמ"א (שו"ע חו"מ סי' רפא סעי' ד):

...אבל בבכור, אם אמר [האב] יירש כפשוטו, או שאמר לא יטול פי שנים, או לא יירש פי שנים, לא אמר כלום, שנאמר לא יוכל לבכר את בן האהובה (דברים כא,

4. פתחי תשובה, לשו"ע חו"מ סי' שסט ס"ק ג.

5. שו"ת חתמ"ס, חו"מ סי' קמב.

טז). הגה: ואפילו במקום שנהגו שאין הבכור נוטל פי שנים, אין לילך אחר המנהג
הואיל והוא נגד דין תורה...

ה'בית יוסף' (חו"מ סי' כו) הביא את תשובתו הנרגשת והמאלפת של הרשב"א, שכתב שם:
...אבל ללמוד מזה לילך בדרכי העכו"ם ומשפטיהם ח"ו לעם קדוש לנהוג ככה,
וכ"ש אם עתה יוסיפו לחטוא לעקור נחלה, הסומך על משענת קנה הרצוץ הזה
ועושה אלה מפיל חומות התורה ועוקר שורש וענף והתורה מיזו תבקש. ואומר
אני שכל הסומך בזה לומר שמותר משום דינא דמלכותא טועה וגזלן הוא, ואפילו
גזילה ישיב רשע מיקרי...

וכתב על זה בשו"ת ציץ אליעזר (חט"ז סי' נב):

דברי הרשב"א מרעישים המה, ויש בהם אזהרה נוראה שלא לעקור נחלה,
ומשמיענו כי טועה וגזלן הוא מי שסומך לומר שמותר משום דינא דמלכותא דינא,
דבנחלות אעפ"י שזה ממון אי אפשר לעקור, לפי שנא' בפ' נחלות והיתה זאת לכם
לחוקת משפט, לומר שחוקה זו לא תשתנה ואין התנאי מועיל בו.
ממקורות אלו, וכן ממקורות נוספים, למדנו שאין בכוח מנהג או 'דינא דמלכותא' כדי
לשנות דיני ירושה שנתנה התורה, וכך פסק ב'פתחי חושן'⁶.

ג. יחס ההלכה לרכישת עיזבונות

ה'פתחי חושן' (שם, פ"ד סעי' לד) כתב:

צוואה שאין בה קנין ואין לה תוקף ע"פ דין תורה, אסור לגבות בה, ויש אומרים
שמ"מ אם כבר הוגשה לערכאות יש בה משום מצוה לקיים דברי המת.

וכפועל יוצא מהנ"ל, כתב שם (הע' סט):

...ולכאורה יש להזהר כשקונים חפצים, ובפרט קרקעות, שהקונה מהמקבל
[שקיבל מערכאות מנכסי המת שלא ע"פ ד"ת] דינו כקונה דבר גנוב וגזול. והעולם
אינם נזהרים לברר אם המוכר זכה בדבר זה ע"פ דין תורה. ודבר זה מצוי הוא
ובפרט כשקונה מאנשים חילוניים.

ובהמשך ניסה לדון לכף זכות את מי שקיבל חפצים וקרקעות במהלך חלוקת ירושה
בערכאות בשלוש טענות: א) מסתמא מחלו היורשים האמתיים אם מתוך שוגג ואם
מתוך אונס. ב) מסתמא היורשים האמתיים התייאשו מנכסים אלו, והרי זה כעין זוכה מן
ההפקר. ג) ייתכן שאם היורשים התרצו וחילקו את הירושה ע"פ ערכאות, הרי מחלו זה
לזה. ואע"פ שעברו על איסור ערכאות, מ"מ בדיעבד אין זה גזל.

וסיים:

אבל פשוט הוא שאם יודע שהמוכר זכה בחפץ או בקרקע רק ע"פ ערכאות שלא
מדעת היורשים, שנראה שאסור לו לקנות החפץ, אא"כ יסכימו היורשים
האמיתיים לכך.

6. פתחי חושן, ח"ח הל' ירושה, פ"א סעי' ב.

ונלע"ד שאכן כפי שכתב שם, אין זה אלא ניסיון לדון לכף זכות, אבל אליבא דאמת יש לדון בטעמים שכתב:

על טענה א: ודאי יש מקרים שבהם ידוע שבאמת היורשים האמתיים לא מחלו, ונמצא שיש חשש גזל בכסף. על טענה ב: הרי ייאוש לבד אינו מועיל, אלא דווקא עם שינוי רשות, ולכן אין זה מועיל בקרקעות. כמו כן ייתכן שייאוש בחוב אינו מועיל, לפי שיטת הגאון 'חכם צבי',⁷ שמכיוון שהלווה התחייב לפרוע את חובו לבעל החוב – התחייבות זו לא פקעה ע"י ייאוש.⁸ על טענה ג: אם לא היה כך, שהיורשים התרצו ומחלו, הרי אי אפשר להוציא מהם. אמנם מצאנו בנידון זה צדדים להתיר בתשובות פוסקי הדור, כדלקמן.

ד. שו"ת השב האפוד – 'מצווה לקיים דברי המת'

יש להקדים ולשאול: אולי הצוואות שנעשו שלא עפ"י דין תורה יש להן תוקף מצד הדין 'מצווה לקיים דברי המת', שהרי הנפטר ציווה בחייו לתת את כספו לטובת המדינה לשם חלוקה לעמותות? נפסק ב'שלחן ערוך' (חו"מ סי' רנב סעי' ב): 'מצווה לקיים דברי המת, אפילו בריא שצוה ומת, והוא שנתנו עכשיו לשליש לשם כך'. מבואר שיש תנאי בחובת המצווה לקיים דברי המת, והוא שהכסף או שאר הנכסים שמיועדים לירושה ינתנו לנאמן (שליש) על ידי המוריש, כדי שזה ייתן אותם לאחר מיתה למי שציווה לתת. מכאן עולה לכאורה שבנידוננו, שלא מדובר שהירושה ניתנה לנאמן בעוד המוריש בחיים, לא שייך 'מצווה לקיים דברי המת'. בשו"ת 'חשב האפוד'⁹ דן בזה, והביא מכתב מהר"א אלקיים שלזינגר, שדעתו היא שהצוואות הנעשות על פי חוקי המדינה שם, אין להן תוקף:

אין בהם שום תוקף כי הם נגד ההלכה, כי הן מתנת בריא וצריכות קנין. והמקבלים ירושה ע"פ צוואה כזאת ואינם יורשים מן התורה, נכשלים באיסור גזל. ואף מה שהיורשים דאורייתא שותקים ומסכימים, אינו מקטין את האיסור, כי הם שותקים לפי שאינם יודעים שבידם למחות, והיא מחילה בטעות דלא הוי מחילה.

אבל בתשובה שם חלק עליו, ולדעתו הסיבה שהיורשים שותקים היא אחרת לגמרי: 'לפי שמכבדים את רצון אביהם, או לכל הפחות לפי שאין זה הולם את כבודם להשתדל נגד רצון אביהם'. והביא שו"ת מהר"א הלוי¹⁰ שגם במקום שאין הצוואה חלה על פי דין תורה, מ"מ אם מקיימים אותה, מקיימים מצוות כיבוד אב. ושם האריך בנידוננו, והביא מחלוקת נוספת בעניין צוואה שנערכה לא על פי דין תורה ונתנו חלק מן הירושה לבת, והנידון הוא אם הבת מחויבת להחזיר לאחים:

...שגם אי אפשר לכוף מקבלי ירושה ע"פ שטר צוואה בחוקיהם, שיוותרו על כך, אע"פ שהיורשים מדאורייתא מוחים נגד הצוואה.

7. מובא הגהות הט"ז, חו"מ סי' קסג ס"ק ג.

8. הובא בנתיבות המשפט, סי' קסג, חידושים ס"ק כא.

9. חשב האפוד, לר' חנוך דב פדווא אב"ד לונדון, ח"ב סי' קו.

10. שו"ת מהר"א הלוי, ח"ב סוס"י פו.

והוסיף שנראה שיש לצוואות תוקף גם על פי דין תורה, וזאת כיוון שהנוהל הוא (באנגליה) שכותב הצוואה ממנה אדם שיבצע את הכתוב בה, הרי בכה"ג אין צורך בקניין ואפילו בבריאה, כיוון שנחשב כמו נתן ל'שליש' לשם כך, ובזה יש מצווה לקיים דברי המת. הוא מוכיח גם שזה מועיל אף בקרקעות, כיוון שהמינוי שממנה כותב הצוואה – יש לו תוקף על פי חוקי המדינה, וזה נחשב כאילו ה'שליש' החזיק בקרקעות. הוא מביא גם מכתב מבעל ה'אחיעזר' שכותב כך:

ותמיד הייתי מפקפק על הצוואות של בריא הנעשות בערכאות לאחר המיתה, שאין שטר לאחר מיתה, ואעפ"כ בית דין של ישראל מקיימים דבריהם וממנין אפוטרופוסים לעשות כפי הכתוב בצוואה. ואמרתי שזה משום מצוה לקיים דברי המת. ואף דבעינן הושלש מתחילה לכך – מ"מ כיון דמהני בערכאות שיש לזה תוקף ע"פ חוק המלכות, לא גרע מהושלש מתחילה לכך...¹¹

לכן מסקנתו שיש תוקף לצוואות שנעשו שלא על פי דין תורה, וזאת כיוון ששייך בהן 'מצווה לקיים דברי המת'. יש ללמוד לנידוננו שכיוון שהנוהל הוא שכספים המיועדים לטובת המדינה מגיעים לאפוטרופוס הכללי, שהוא הממונה על כך, הרי נחשב שהנפטר מינה אותו כבר בחייו שיטפל בכספו, והרי זה כמי שהושלש לכך, ולכן מוטלת על היורשים מצווה לקיים דברי המת, וכפי שפסק 'חשב האפוד'.

ה. שו"ת 'אגרות משה' – יש לצוואה תוקף

בשו"ת 'אגרות משה' (אה"ע ח"א סי' קד) דן בצוואה של אישה שנכתבה שלא כפי דין תורה, וכתב:

ועצם הצוואה כיון שנמסרה לדינא דמלכותא שודאי יעשו כדבריה, אף שהיא מתנה לאחר מיתה ואין קנין לאחר מיתה שכבר אינו שלה, שמסתבר שלא יועיל בכגון זה הא דדינא דמלכותא דינא שתוכל ליתן דבר שאינו שלה... אך בעצם מסתבר לע"ד שצוואה כזו שודאי יתקיים כדברי המצוה בדינא דמלכותא, א"צ קנין, שאין לך קנין גדול מזה. וממילא כיון שא"צ קנין, מועיל מדינא אף נגד היורשין, אף שהוא מתנה לאחר מיתה.

מבואר אם כן שהגר"מ פיינשטיין סובר שלא קיים בצוואות חיסרון של שטר לאחר מיתה, כיוון שעצם זה שע"פ החוק יתבצע האמור בצוואה, הרי זה נחשב כאילו נעשה קניין, ולכן יש תוקף לצוואה, אע"פ שהיא באה להפקיע מהיורשים את זכותם מדין ירושה.

11. מקורו הוא ממש"כ בשו"ת אחיעזר, ח"ג סי' לד: 'גם מכבר הייתי מצדד לומר דהיכא שמי שצוה המת ליתן לו הוא מוחזק מטעם דינא דמלכותא בקיום הצוואה ע"י ערכאות לא בעי' הושלש מתחלה לכך, אלא שלא מצאתי גילוי לדין זה.'

סיכום

- א. אם הנותן הוא גוי, הרי זה מותר לגמרי, ע"פ פסק 'פעמוני זהב' (ח"מ סי' רפג) שבגוי לא שייך האיסור להעביר נחלה מבנו.
- ב. אם הנותן הוא ישראל שערך צוואה בכתב ע"פ עו"ד וכיו"ב, נחלקו הפוסקים אם יש לזה תוקף על פי דין תורה.
1. יש אומרים שאין לזה תוקף כלל, והלוקח על סמך צוואה זו ומפקיע מהירשים הרי הוא גזלן.
- יש אומרים שיש לצוואה תוקף גם על פי דין תורה, וזאת כיוון שעל היורשים קיימת 'מצווה לקיים דברי המת'.
2. יש אומרים שאע"פ שאין לצוואה תוקף על פי דין תורה, בכל זאת הבנים שעושים את הכתוב בצוואה מקיימים מצוות כיבוד אב.
3. יש אומרים שיש לצוואה תוקף מעיקר דין תורה, כיוון שהכתוב בצוואה אמור להתבצע על פי חוקי המדינה, לכן נחשב כאילו נעשה בה קניין, המועיל אף להפקיע מהירשים את זכותם בירושה.
- לאור האמור יש להסיק:
- א. נראה שיש מקום להימנע מלהזדקק לכספים מוועדת העיזבונות כיוון שקיים חשש שהירשים לא ויתרו עליהם, ואז ייתכן שיש בזה משום גזל.
- ב. מעיקר הדין יש למי שמעוניין לקבל מוועדת העיזבונות כספים על מי לסמוך.
- ג. על פי הפוסקים שנתנו תוקף לצוואה למרות שנכתבה שלא כפי דין תורה, נראה שיש תוקף הלכתי לפעילות הוועדה, כיוון שהכספים נמסרו על דעת שהם יחליטו מה לעשות בהם.

